

UDK:81'373.45(=512.1)

Qunduz ISOQULOVA,
O‘zbekiston Milliy universiteti magistranti
E-mail: isoqulovaqunduz98@gmail.com

Toshkent Amaliy fanlar universiteti dots. v.b., PhD T. Yandashova taqrizi asosida

STUDY OF WORDS IN UZBEK AND TURKISH LANGUAGES

Аннотация

The article describes the concept of words, its place in linguistics and its study. The connection of words with the people's way of life, worldview, and culture, as well as the changes they have made in establishing the wealth of the document vocabulary and reflecting the national color, have been explained, the issues of the study of words in the Uzbek and Turkish languages are covered, and the journal's reflection in everyday life and colloquial speech is revealed on a large scale.

Key words: words-sentences, modal words, exclamatory words, affirmative-negative words, invitation-exclamatory words.

ИЗУЧЕНИЕ СЛОВ НА УЗБЕКСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье описывается сущность понятия слова, его место в лингвистике и его изучении. Объясняется связь слов с образом жизни, мировоззрением и культурой народа, их роль в увеличении словарного запаса и отражении национального колорита. Также освещаются вопросы изучения слов в узбекском и турецком языках, широко раскрывается их отражение в повседневной жизни и разговорной речи.

Ключевые слова: словосочетания, модальные слова, восклицательные слова, утвердительно-отрицательные слова, восклицательные слова.

O‘ZBEK VA TURK TILLARIDA SO‘Z-GAPLAR TADQIQI

Аннотация

Maqolada so‘z-gaplar tushunchasi mohiyati, uning tilshunoslikda tutgan o‘rni va o‘rganilishi yoritib berilgan. So‘z-gaplarning xalq turmush tarzi, dunyoqarashi va madaniyati bilan aloqadorligi va ularning lug‘at boyligini oshirishda, milliy koloritni aks ettirishda tutgan o‘rni izohlangan. Shuningdek, o‘zbek va turk tillarida so‘z-gaplar tadqiqi masalalari yoritilgan bo‘lib, ularning kundalik turmush tarzida, so‘zlashuv nutqida aks etishi keng miqyosda ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: so‘z-gaplar, modal so‘zlar, undov so‘zlar, tasdiq-inkor so‘zlar, taklif-xitob so‘zlar.

Kirish. Jahon tilshunosligida til hodisalarini tizimli o‘rganish lingvistik sohada tub burilish yasadi, ya‘ni jahon tilshunosligida bir qator yangi yo‘nalishlar paydo bo‘ldi, tilning struktur-funksional qatlamlarini chuqur o‘rganishga oid nazariy paradigmalar vujudga keldi. Bunday burilishlar tilshunoslik oldiga yangidan-yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Hozirgi vaqtda tilshunoslik sohasida til va jamiyat, til va madaniyat, til va shaxs, til va tafakkur, til va gender kabi muammolar tadqiqi bilan shug‘ullanib kelayotgan sotsiolingvistika, pragmalolingvistika, lingvokulturologiya kabi yo‘nalishlarda talaygina ishlar qilinmoqda.

XX asrning oxirlaridan boshlab mamlakatlararo tilshunosligida qiyosiy tahlilga bag‘ishlangan har bir tadqiqot ilmiy va amaliy ahamiyatga egadir. Zamonaviy tilshunoslik doirasida tillarni qiyosiy o‘rganish tobora kengayib bormoqda va lisoniy tizimning barcha strukturaviy sathlari qamrab madaniy aloqalarning rivoj topishi bir necha tillarni qiyoslash va chog‘ishtirishdagi muammolarni o‘rganishni dolzarb vazifaga aylantirdi. XXI asrga kelib esa bitta til oilasiga mansub bo‘lgan tillarni qiyosiy o‘rganish avj ola boshladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O‘zbek tilshunosligida so‘z-gaplar xususida o‘tgan asrning 60-yillariga qadar jiddiy izlanishlar olib borilmagan. Tilshunos olim professor A.G‘ulomov so‘z-gaplarni “Bo‘laklarga ajratilmaydigan gaplar” mavzusi doirasida o‘rgangan. Bu haqda tilshunos R.Bobokalonovning nomzodlik ishida ham ta‘kidlab o‘tilgan[1]. So‘z-gaplar muammosi E.Shodmonov,

S.Usmonov, A.Boboeva, R.Qo‘ng‘urov, S.Saidov, B.O‘rinboev, O‘.Lafasovlar tomonidan ham turli yo‘nalishlarda tadqiq etilgan. M.Qurbonova, va L.Raupovanning tadqiqotida esa so‘z-gaplar formal-funksional yondashuvda tahlilga tortilgan.

Shunisi xarakterliki, o‘tgan asrning 40-yillarida o‘zbek tilshunosligida taqlidiy so‘zlar undovlarning bir ko‘rinishi sifatida e‘tirof etilgan bo‘lsa[2], 50-yillarga kelib ular undovlar guruhidan ajratilgan va alohida so‘z turkumi sifatida e‘tirof etilgan[3].

G‘arb tilshunosligida esa bu an‘ana ancha avval boshlangan. O‘zbek tilshunosligidagi ilk tadqiqot ishlarida dastlab undovlar, keyinchalik so‘z-gaplar atamasi ostida jamlangan bu birliklar turk tilshunosligida “*Kalip Sözler*” deb nomlangan.

Turk lahchalarida so‘z-gaplar xususida bir qancha tadqiqotlar qilingan, jumladan; Z.K. Caraşuyeva-Karaçay Malkar Türkçesi (1973); F.F.Sultanova-Tatar Başkurt Türkçesi (1982); D.Soğdıbekova-Kırgız Türkçesi (1982); K.E.Gadciyeva-Azerbaycan Türkçesi (1988); A.Koblanova-Kazak Türkçesi (1993); E.F.İşbirdin-Başkurt Türkçesi (1998); G.M.Şayhiyeva-Tatar Türkçesi (1999); V.S.Fedorova-Saha Türkçesi (2003); A.V.Kuznetsov-Çuvaş Türkçesi (2004); Z.İ.Saliyahova-Başkurt Türkçesi (2004); A.A. Abdullin-Tatar Türkçesi (2006); R.R.Bayazitova-Başkurt Türkçesi (2006); C. M. Şihmurzayev (2004); Musalova Nogay Türkçesi (2015); A.Y. Sınbulatova- Başkurt Türkçesi (2011); A.A.Müminova-

Özbek Türkçesi (2015); (Kassymova 2018: 3), A. Demirez Güneri-Uygur Türkçesi (2018), A. Kasymova-Kazak Türkçesi (2018) kabilardir.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek tilshunosligida A. G'ulomov so'z-gaplarni "Bo'laklarga ajratilmaydigan gaplar" doirasida o'rgangan. Olim so'z-gaplar atamasini qo'llamagan. U hozirda *modal so'zlar* deb yuritilayotgan birliklarni *kirish so'zlar* deb atagan va unga shunday ta'rif bergan: "So'zlovchi o'z nutqini tasdiqlash yo gumon bilan qarash yoki nutqining boshqa kishiga tegishli ekanini bildirish uchun gapiga *albatta, shubhasiz, balki* kabi so'zlarni qo'shadi. So'zlovchining o'z nutqiga bo'lgan ishonch, gumon, sevinch kabi hodisalarni bildiradigan so'zlar *kirish so'zlar* deyiladi"[4]. Tilshunos bunday kirish so'zlarni quyidagicha tasniflagan: "Kirish so'zlardan *albatta, shubhasiz, hech shubhasiz, so'zsiz* kabilar ishonch va tasdiqni; *ehtimol, balki* kabilar gumonni; *shoyad, koshki* kabilar umidni; *afsuski, essizgina, attang* kabilar achinishni; *uning so'ziga ko'ra, uning aytishicha, mening fikrimcha, aytishlaricha* kabilar gapning kimga qarashli ekanini; *demak, umuman, shunday qilib* kabilar oldingi yo keyingi gapga munosabatini bildiradi. Misol: *Bizning ishimiz haqqoniy ish, shuning uchun dushmani, shubhasiz, yengamiz*"[5].

So'z-gaplar muammosini maxsus o'rgangan E.Shodmonov esa, so'z-gaplarning o'ziga xos tabiati, alohida sintaktik kategoriya ekanligi, morfologik asosi; so'z-gaplarda predikativlik, modallik va intonatsiyaning o'rni; undalma, kirish so'zlarga munosabati va ulardan farqi; so'z-gaplarning shakllanishida kontekst, situatsiya va mimikaning o'ziga xos roli; dialog va monologlar, qo'shma gap, ko'chirma gapli qurilmalar tarkibida qo'llanilishi, buning o'ziga xos tomonlari; nutqda yakka, takror, yondosh gaplar bilan kelishi; so'z-gaplarning kuzatilgan maqsad va intonatsiyasiga ko'ra turlari kabi qator masalalarni batafsil yoritib berdi[6]. B.O'rinboev ham E.Shodmonov so'z-gaplarning mohiyati, grammatik belgilari, morfologik asosi, strukturasi, ma'no turlari haqida muhim fikrlarni bayon etganligini "O'zbek tili so'zlashuv nutqi sintaksisi masalalari" kitobida e'tirof etadi[7]. E.Shodmonovning qayd etishicha, chet el tilshunosligida, jumladan, turkologiyada ham so'z-gap terminining ishlatilishi *ha va yo'q* so'zlarining mustaqil gap holida qo'llana olishini o'rganishdan boshlangan. Olim so'z-gaplarga tavsif berar ekan, uning, asosan, dialogik nutqqa xosligini ta'kidlab, quyidagi xulosani keltiradi: "Biz e'tirof etayotgan sintaktik hodisa – tub mohiyati bilan ana shu so'zlashuv nutqining bir formasi bo'lgan dialogik nutqqa xosdir[8]".

So'z-gaplar masalasi Turkiya turk tili grammatika kitoblarida o'rin topa olmaydigan mavzudir. Shu sababli turk tilda so'z-gaplarning ma'no, tuzilish va vazifalariga ko'ra tizimli va umumiy tasnifi mavjud emas. Bu holat Turkiya turkchasida so'z-gaplar sifatida ifodalangan tuzilmalarning yanada kengroq va erkinroq baholanishiga va mavzu ustida ishlayotgan shaxsning tegishli deb topgan tasnifini amalga oshirishga imkon berdi. Amalga oshirilgan tadqiqotlar orasida Gökdayi tasnifini eng zamonaviy va keng qamrovli tasniflash tadqiqoti deb atash mumkin. Gökdayi so'z-gaplarni to'rtta asosiy sarlavha ostida tasnifladi[9];

1. So'z-gaplar tuzilishiga ko'ra (Bir so'zli so'z-gaplar, Ko'p so'zli so'z-gaplar, So'z birikmalari shaklidagi so'z-gaplar, Gap shaklidagi so'z-gaplar, Qo'shma so'z-gaplar);
2. So'z-gaplar ma'nosiga ko'ra (O'z ma'noli so'z-gaplar, Ko'chma ma'noli so'z-gaplar);
3. Vazifalariga ko'ra so'z-gaplar;
4. Kontekstga ko'ra so'z-gaplar;

So'z-gaplarni vazifasi va mazmuniga ko'ra tasniflashda bog'lanish mavjud. Bu ikki tasnif mezonida asosiy e'tibor so'z-gaplar qo'llanilgan joy va vaziyatga qaratiladi.

Misol uchun, *güle güle oturun "yaxshi o'tiring"* so'z-gapi bu vazifada baholanadi, chunki u yangi uyga ega bo'lgan kishiga xayrixohlik bildirishni anglatadi. Shunga qaramay, bu so'z-gapni yangi uy-joy olish holati haqida aytish mumkinligi sababli, u faqat shu nuqtai nazardan baholanadi.

Tahlil va natijalar. So'z-gaplar "An'naviy bir maqsadga xizmat qiladigan, odatda o'zgarmas bir qator ketma-ketlikda qo'llaniladigan so'zlar to'plami" shaklida tushuniladi[10]. Kun davomida salomlashish, (selamlaşma) xayrlashish, (vedalaşma) tanishish, (tanışma) xabarlashish, (haberleşme) kabi mavzulardan shakllangan, og'zaki muloqot paytida tez-tez duch keladigan gap yoki so'z guruhi yoki jamiyatning madaniy boyligi hisoblangan diniy va milliy bayramlar, tug'ilgan kunlar kabi muhim kunlarda qo'llaniladigan, muayyan ma'nolarni keltirib chiqaradigan birikmalarning nomi so'z-gaplardir. Ya'ni, ertalab duch kelgan birortasiga *günaydin* (ertalabki salom) deb kun boshlansa, kechki payt *iyi geceler* (xayrli tun) bilan kunni yakunlaguncha kabi, kun davomida yoki ma'lum vaziyatlarda aytilishi kerak bo'lgan so'z yoki iboralar so'z-gaplarning chegaralari ichida baholanadi[11]. Masalan: kun davomida, odatda, tiqilinch bo'lgan jamoat transportlarida tasodifan biror kishining oyog'i bosib ketilganda bosgan kishi, albatta, xatosini bildiradigan bir nechta so'z-gaplar aytilishi kerak[12]. O'zbek tilida bu so'zlarga "Uzr", "Kechirasiz", "Afv eting" (Afedersiniz) kabilarni misol qilib keltirishimiz mumkin. So'z-gaplarning umuman ikki xususiyati borligini aytish zarur. Rammell, bu xususiyatlarni shu shaklda tushuntiradi:

1. "So'z-gaplarni hosil qilish uchun grammatik qo'shimchalardan foydalanib yangi so'z yaratib bo'lmaydi."

Bu shuni anglatadiki, so'z-gaplar so'z yoki ma'noni ifodalash uchun ish stolidan yaratilishi mumkin bo'lgan til elementlari emas. Uning rivojlanishi va umumiy so'z-gapga aylanishi uchun u jamiyatning bir qismiga aylanishi yoki biror jarayondan o'tishi kerak.

2. "So'z-gaplar til hamjamiyatining shu tilda so'zlashuvchilariga ma'lum." Boshqacha aytganda, so'z-gaplar bu tilda so'zlashuvchi jamiyat tug'ilishidanoq ega bo'ladigan va ona tili bilan birga ongida kodlangan xususiyatdir.

Turkiya turk tili boshqa turk lahjalarida bo'lgani kabi so'z-gaplar jihatidan ham juda xilma-xil tildir. Vaziyatga javoban qo'llanishi mumkin bo'lgan so'z-gaplarni Turkiya turk tilida hamisha uchratish mumkin. Vazifalari haqida keyinroq to'xtalib o'tadigan so'z-gaplar kundalik hayotimizda maslahat, ta'ziya, xayrixohlik, iltimos, ma'qullash kabi muhim vaziyatlarda o'ziga xos ma'nolari bilan ko'plab vazifalarda qo'llanilishi mumkin.

Til foydalanuvchilari uchun so'zlashish jarayonida eng muhim unsur so'z-gaplardir. So'z-gaplar muloqot paytida eng ko'p qo'llaniladigan, yuqori ta'sir kuchiga ega bo'lgan jumlar hisoblanadi. . Majoziy ma'nolar madaniy va ijtimoiy unsurlar, hazil, suhbat, munosabat, hissiy ifoda kabi turli-xil aloqa funksiyalari so'z-gaplar vositasida bajarilishi mumkin. Yuqorida aytilgani kabi, kun davomida tez-tez duch kelinadigan salomlashish, tanishish, xayrlashish kabi vaziyatlar qarshisida his qilinadigan hissiy intensivlikni bitta jumla yoki cheklangan miqdordagi so'zlar bilan amaliy tarzda osongina ifodalashimiz so'z-gaplar soyasida amalga oshadi.

Xulosa va takliflar. So'z-gaplar xalqning turmush tarzi, madaniyati, qadriyatlarini, e'tiqodlarini, an'analari, tilining xususiyatlari, jamiyat hayoti va madaniyatini o'zida mujassam etgan qolipli so'zlardir. Turk va o'zbek tillarida so'z-gaplar kundalik hayotda va umuman suhbat davomida qo'llaniladigan salomlashish, tanishish, xayrlashish kabi fikr, his-tuyg'u va harakatni ifodalovchi so'zlarni birlashtiruvchi aloqa elementi sifatida namoyon bo'ladi. So'z-gaplar til foydalanuvchilari

uchun nutq qismining eng muhim elementini tashkil qiladi.
So'z-gaplar jamiyatda shaxslararo muloqotning boshlanishi,
davomi va rivojlanishini belgilaydi.

ADABIYOTLAR

1. Бобкалонов Р.Р. Ўзбек тилида семантик-функционал шакланган сўз-гаплар: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2000. – Б. 33.
2. Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка. – Тошкент, 1948.
3. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – Москва:Ленинград, 1956.
4. Ғуломов А. Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент, 1948.
5. Ғуломов А. Кўрсатилган манба.
6. Шодмонов Э. Ҳозирги замон ўзбек тилида сўз-гаплар: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1970. – Б. 50–61.
7. Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутки синтаксиси масалалари. – Тошкент:Фан., 1974. – Б. 91.
8. Шодмонов Э. Кўрсатилган тадқиқот. – Б. 19.
9. Gökdayı, H. (2008). Türkçede Kalıp Sözcükler. *Bilig*, Kış, S. 44, s. 89-110.
10. İmer, K., Kocaman, A., Özsoy, S. A. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
11. Gökdayı, H. (2008). Türkçede Kalıp Sözcükler. *Bilig*, Kış, S. 44, s. 89-110.
12. Tannen, D., Öztekin, P. C. (1977). Health to Our Mouths: Formulaic Expressions in Turkish and Greek. *Proceedings of the 3rd Annual Meeting of the Berkeley Linguistics*. Berkeley, California: Berkeley Linguistics Society. s. 516-534